

StarLight

U t'aanil tu yóok'laj u kanáanta'al u sáasilil yich ka'an
ich áak'ab, u t'aanil tu yók'laj ma' u satik wíinik
u páajtalil u cha'antik u juul eek'ob

(Múuch'táan ch'a'aba'an tu kaajil La Palma, wáaj *DECLARACIÓN DE LA PALMA*)

STARLIGHT

U KOOLAL A TSIKBAL

*Conferencia Internacional en Defensa de la Calidad del Cielo Nocturno y el Derecho a
Observar las Estrellas, múuch'táambal úuch tu kaajil*

La Palma, Islas Canarias, España, tu ja'abil 2007

K'iik' u jach k'inmay maya ku chiik':

SAQROO, A.C. – Sociedad Astronómica de Quintana Roo, Cancún, México, 2024.

U juul eek'o'ob

U t'aanil

tu yóok'laj u kanáanta'al
u sáasilil yich ka'an ich áak'ab,
u t'aanil tu yók'laj ma' u satik wíinik
u páajtalil u cha'antik u juul eek'ob

(Múuch'táan ch'a'aba'an tu kaajil La Palma, wáaj *DECLARACIÓN DE LA PALMA*)

Máaxo'ob k'ucho'ob ti' le múuch'táambal *Conferencia Internacional en Defensa de la Calidad del*

Cielo Nocturno y el Derecho a Observar las Estrellas, múuch'táambal úuch tu kaajil *La Palma, Islas Canarias, España*, tu ja'abil 2007, tu k'iinilo'ob 19 yéetel 20 ti' abril, tu tséelo'obe' ti' yanjiij xan u túuxta'taan *UNESCO, OMT, LAU, PNUMA-CMS, CE, SCDB, COE, Programa MaB* beeyxan Convención Ramsar,

Sáasil yanik ti' tuláakal le je'elo'oba' u cha'a'ntal eek'o'obe' noj ba'al ti' wíinik lik líik'ik yóok'olkaab, eek'o'obe' ba'al péeksik u yíik' wíinik xan, u xo'okol u xímbalo'obe' ba'al jach meyajnaja'an ti' úuchben máako'ob ti'al u líik'siko'ob nojkaajo'ob; ku ts'o'okol xane' máatak u k'aj óolta'al bix u péek eek'o'ob, u k'aj óolta'al bix u péek ka'ane' leti' u chuun buka'aj ba'al u kanmaj máak yóok'ol kaab, leti'e' ku ya'a'ala'al u myaatsil kaajo';

U ch'a'amaj u beelo'ob tu juul u tuukulil le ju'un k'aj óolta'an bey Declaración del 2009, Año Internacional de la Astronomía (u 33 múuch'táambal *UNESCO*). Le ju'una' ku jets'ike' ka'an bine' ba'al ti'al tuláakal wíinik kuxa'an way yóok'kabile', ku jets'ike' k'ane' u kúuchil tu'ux sijnáal wíinik ku ts'o'o'okole' wíinike' u yoojel beyi'istako';

Tu máanchi'itajo'obe' wíinik bine' lik yanik yóok'olkaabe' ti' yaan yich ka'an ti'al u xokike', ku xachkubáaj u xok bix u xímbal eek'o'ob, yéetel xane' wíinike' tu bajubáaj u pa'ajo'olt bix u péeksikubáaj ka'an, bix u bin u suut ka'an. Chéen tumen ti' yich ti' ka'ane', wíinik bine' lanchaj u na'at ka tu kanaj jejeláas ba'aj, ya'abchaj u kaambal, tu ka'anbesaj u tuukul, tu jelbesaj xan bix u ch'a'ik u kuxtal yóok'ol kaab;

Ku yiliko'ob bejla'e' u táan yich ka'ane' táan u k'astaj. U páajtalil u cha'antik máak eek'oob wáaj je'el ba'ax ku péek ka'ane' táan u sa'ataj ya'ab tu'ux. U cha'antal ka'ane' táan u talamtal je'el bix u máan k'iino'obe'. Le ba'ax ku yuuchula' ku luk'sik jump'éeel nojba'al aayikal'kúunsik u na'at wíinik, jump'éeel nojba'al aayikal'kúunsik u myaatsil kaajo'ob. Mixmáak yoojel ba'ax ku taal tu paach k'iin beya';

Bey túun ts'o'ok u yiliko'ob ikil u k'asjaj u táan yich ka'an ku bin u wet'ik u páajtalil u xo'okol yich ka'an, ku bin u wet'tik u túunta'al náanach eek'o'ob, ku bin u wet'ik u yúuchuj le ku ya'ala'al «observaciones astronómicas», tuláakal le je'ela' ba'al k'a'ana'an ti'al u kuxtal wíinik;

Tu k'ajsajo'ob xane' tu ja'abil 1992, tu múuchtáambalil Conferencia de Río u k'aaba'e', ch'a'ab u t'aanil u kanáanta'al yóok'ol kaab (u túulisil yóok'olkaab), u kanáantal xan siijnáal; sáasilkúunta'abe' u yutsil ka'an ich áak'abe' láayli' siijnale', tumen láayli' yóok'olkaab yane'. Ch'a'ab u t'aanil u kanáanta'al u músta'anil ka'an, u sáasilil yich ka'an ich áakab, yéetel xane' u ma'lobil iik' ti'al u yantal kuxtal.

Tu k'a'asajo'obe' u Declaración Universal de Derechos Humanos de las Generaciones Futuras ku jets'ike' wíinik ku taal paach k'iine' unaj u k'u'ubuj utsil lu'um ti', unaj u k'amik lu'um ma' k'aschaja'ani', ba'ale' beeyxan u k'amik táan ka'an ma' k'aschaja'ani'. Ku jets'ik le ju'una', wíinike' unaj u ki' kuxtal ti' le yóok'kabila' tu'ux buka'aj wíinik máanja'an, tu'ux buka'aj wíinik tu kanaj kuxtal, tu'ux kajlaj wíinik yéet u yéet baatsilo'ob. Leti'e' kuxtal bey beetik u yu'ubik máak jump'éelili' u ch'i'ibal wíinike';

U yoojlilo'ob láayli' yaan u kuuch le ku ya'ala'al *Declaración Universal de los Derechos Humanos*, ju'un u éejemtmej xan *Asamblea General de las Naciones Unidas*, tíich'kabta'an xan tumen jejeláas múuch'táambalo'ob u ch'a'amajo'ob u t'aanil u kanáantiko'ob siijnáal, tíich'kabta'an xan tumen jejeláas ju'un joronts'íibta'an ku t'aan tumen u kanáanta'al yók'kabile' (je'el bix ma' u seen ooxoltal siijnáale'), tuláakal le je'eloba' tumen yaan ba'al yil yéetel ma' u sa'atal u músta'anil u táan yich ka'an ich áak'ab;

BEEY TÚUNO' chíikpaja'an unaj u kanáanta'al u sáasilil ka'an ich áak'ab ti' u seten juul u sáasilil noj kaajoo'ob. U páajtal u cha'antik ka'an wíinike' ku meyaj ti'al u ka'antal u tuukul, ku meyaj ti'al u yutsil siijnáal; ku meyaj xan ti'al u yúuchuj ka'ansaj yéetel u jeel ya'abkach utsuts ba'alo'ob.

U yoojel xane’le múuch’táambala’ unaj u náat’saj ti’ máaxo’ob yaan u páajtalil u túulch’intiko’ob u kananil u místa’anil ka’an, ti’al ka múulmeyajna’ob xan, ti’al ka xu’ulsa’ak u kaskúunta’al u sáasilil ka’an ich áak’ab. Beya’ bíin chíikpajak eek’o’ob ti’ tuláakal máak tu paach k’iin.

LE YÓOK’LAJ TÚUNE’ ku sutik yicho’ob ti’ túulakal u kaajilo’ob yóok’olkaab, ku líik’sik u t’ano’ob ti’ u jala’achilo’ob yóok’ol kaab, ti’ tuláakal wíinik ka’anchajan u xook u much’majubáajo’ob meyaj tu yóok’laj yutsil kaaj; ku líik’sik xan u t’aan tu táan tuláakal molay yaan ba’al yil yéetel le je’ela’ ti’al ka u ch’a’aj u ti’alto’ob le tuukulo’oba’:

1 Jump’éel ba’al k’a’ana’an ti tuláakal wíinik yóok’ol kaab u páajtal u cha’antik u jóompíik’iil ka’an ich áak’ab, u sáasilil místa’anik ka’an ich áak’ab. Le je’ela’ jach k’a’ana’an je’el bix k’a’ananiil u kanáantal siijnale’, wáaj je’el bix k’a’ana’anil u kananil u myaatsil wíinike’. Tuláakal yaan xan ba’aal yil yéetel u yúuchuj kuxtal yóok’olkaab.

2 U bin u k’astaj u táan yich áak’abe’ ba’al unaj u ch’a’abaj bey ba’al jach k’a’na’an u séeb yutskúinta’ale’, je’el bix u ch’a’abal utskúintbil sijnáal yéetel xaan u jeel ba’alo’ob k’a’ana’an ti’ u kuxtal wíinike’.

3 U kananil tuláakal ba’al yaan yil yéetel ka’ane’, meyaj jach uts u much’ik jejeláas wíinik ti’al u kaniko’ob múul meyaj, ti’al xan u kanáantik u yutsil u kuxtal. Ti’al le je’ela’ k’a’abéet ti’ luláakal máak u k’exik bix u kuxtal, bix u tuukul, bix u kaambal. Unaj ma’ u p’atiko’ob le beja’ ti’al u ka’ kanik wíinik u yaakunt u táan yich ka’an.

4 U ka’ansa’aj paalal u xok u eek’ilo’ob ka’ane’ leti’ ba’ax jach unaj u ye’esa’al tu najil xook. Ba’ale’ bix kun yúuchuj ka’ansaj wáaj ts’o’ok u k’askúunta’al yich ka’an. Wáaj beyo’ ma’ u páajtal u cha’antal, mix u ka’ansaj ti xooknáalo’ob. U kaambal máake’ leti’ u chuun u yoksa’al «ciencia» tu tuukul máak tu paach k’iin, ti’al u ma’alobil u ch’i’ibal wíinik yóok’olkaab.

5 Jejeláas ba’alche’ob, jejeláas kúuchilo’ob tu’ux ku muulut kuxtale’ tu bin u k’astal tumen ku u bin u yéek’tal ka’an, tumen ku bin u yéek’tal iik’ ku ch’a’aik’tik máak. Le yóok’jal túune’ ka’ana’an u xu’ulul u yéek’kunsal ka’an yéetel k’aakas buuts’o’ob, le yóok’laj unaj u we’et’ej xan u sáasilkunta’al tu’ux ma’ tsaji’ (je’el bix tu’ux le ku ya’ala’al «áreas naturales»): tu’ux ku ya’ala’al táan u kanáanta’al k’áaxe’ ma’ tsaj u ts’aabal sáasili’.

6 Tuláakal kaaje' ku yu'ubike' u piimil yeek'ilo'ob yáak'abil ka'ane' láayli' u sijnáale', ku yu'ubike' junxéet' u kaajal. Le je'ela' bey u yúuchuj ti' mejen kaaj, bey u yúuchuj xan ich noj kaaj. Le yóok'lale' máaxo'ob ku meyajo'ob ti'al u yuts kuxtal wíinik ich kaajale' unaj u meyajo'ob ti' ju'un xan ti'al ma' u k'astal ka'an. Beya', tuláakal máak ku páajtal u cha'antik u eek'ilo'ob ka'an tu paach k'iin.

7 Unaj u jach ts'aabal u p'iis bix u k'a'abéetkunsa'al sáasil ich kaaj, ti'al ma' u seen sáasilkúunsa'al ka'an ich áak'ab, ti'al xan ma' u yúuchuj loob ti wíinik mix ti' sijnáal. Moláayo'ob, máaxo'ob meyajtik u sáaskunsa'al kaajale', yéetel xan tuláakal máak yaan ba'al yil yéetel u toj óolal kaaje', unaj u ts'áajiko'ob u p'iis u k'a'abéetkunsa'al sáasil. Ka yanak u nu'ukulil u p'isiko'ob bix u ch'a'abal sáasil yóok'kabil beeyxan ti' tu táan ka'an. Le je'ela' ku meyaj xan ti'al ma' u seen chokotal sijnáal.

8 Jach jump'ít tu'ux ku yúuchul u xookil u xíimbal éek'o'ob. U kanáanta'al ti'al ma' u xu'ulul le xooka' mix talami', ba'ale' ya'ab uts ku taasik ti' «ciencia» yéetel ti' «tecnología». U kanáantal u jóompik'sáasilil ka'an ich áak'abe' ba'al unaj u yila'al ma' u xu'ulul. Ku ts'o'okole' unaj u je'ets'ej ti' ju'un, ti'al ka éejemta'ak ich kaaj, ka éejemta'al ti' nojlu'um xan.

9 U meyajil *turismo* ku ya'ala'alo', u k'a'amaj táanxeltu'uxil xíimbalo'obe', ba'al uts ti'al u much'ikubáaj máak meyaj ti'al u kanáanta'al u jóompíik sáasilil ka'an. Le ku ya'alal *turismo responsable* unaj u kanik u ye'es káax ti' táaxeltu'uxil wíinik taaljano'ob xíimbal. Wáaj ka béeyak le je'ela' je'el u chichtal u meyajil u kanáanta'al ka'ane'. Je'el u kóolik xan mejen kaaj ti'al meyaj yéetelo'obe', u kóolik yiknal *sector turístico*, u kóolik yiknal *instituciones científicas* .

10 Máaxo'ob jach k'a'ana'an u meyajo'ob ti'al le kanan ka'ana' leti' le je'elo'oba: *Red Mundial de Reservas de la Biosfera, Sitios Ramsar*, le u jats kúuchilo'ob a'ala'antak *Patrimonio de la Humanidad, Parques Nacionales, Reservas Naturales*. Le lu'umo'oba' ma' ti'al xíimbaltbili', ba'ale' unaj xan u k'uchuj u k'iinil u táakbesiko'ob ka'an ich ba'ax ku ye'esiko'ob, tumen u kananil sijnáal xan.

Unaj u beeta'al tuláakal ba'al k'a'ana'an ti'al ka ojéelta'ak yéetel ka meyajta'ak tumen máaxo'ob yaan u páajtalil u kanántik ka'an, je'el bix u k'áat *Conferencia Internacional en Defensa de la Calidad del Cielo Nocturno y el Derecho a Observar las Estrellas* , múuch'táambal úuch *Isla de La Palma*.

U juul eek'o'ob